

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Година II

Април - Јуни 1954

Број 2

ЗАСНИВАЊЕ СЕОСКОГ НАСЕЉА*

Има правило где се сеоска насеља заснивају. — Насељеници су долазили релативно нагло на земљишта пуста или сасвим ретко насељена и заснивали своја насеља више или мање независно једни од других. Али сви и сваки по истим потребама, те отуда заснивање сеоских насеља има још спочетка свој стил. Отуда још спочетка има правило. Свако може како хоће, али како хоће један тако хоће и други. Размештају се по томе правилу: сви испод косе, или сви на рубу неке површи изнад косе, или у уској долини потока, или на површи изнад реке. Сви, или скоро сви, на једнак начин иако их нико не наморава на то. Ако се насељима размештају сасвим далеко један од другог, онда сви теже тако, исто као што сви теже да буду насељима мало ближи један другоме, ако је начин како се насеља заснивају такав.

Становништво источне Србије заснива своја сеоска насеља друкчије него становништво западне Србије. У једном истом крају Босне је друкчије засновало своја сеоска насеља стариначко муслиманско становништво, а друкчије млађе православно. Становништво високе Шумадије или горњег Тимока у једно време заснива своја сеоска насеља у врховима атара, а у друго време премешта их ниже. Ово показује само да није једнако правило за сва времена и за свако становништво. Али произвољности нема никад. Скоро нема појединачних поступака мимо правила баш док је земље обилато и док свако може да се насели како сам хоће. Неправилности почну тек када нестане могућности да се свако може својим насељем наместити како сам хоће. Један типичан пример: у Горњим Пољима (срез колашински) зна се тачно да су се сви населили на рубу између дугачке косе и тарске долине. Тако су се и деобничари распоређивали насељима све док су тако могли. Мимо то правило почело се размештати тек откад деобничари не могу више да се насељем наместе онако како је старо правило. Па и тада су се намештали насељем неотступајући од правила више него што морају. Сваки што може ближе старој линији насеља. Значи да има нека

* Ово је једно поглавље из рукописа који је писац спремио за штампу, а који ће изаћи под насловом *Насеље*, као друга књига његове *Историје сељачког друштва* (в. *Анали*, 1953, бр. 3-4, стр. 471 сл.).

објективна логичност, објективна законитост. Не може се рећи да се сељак мора да покорава тој законитости. Не — него он сам тежи да поступи тако и докле год има могућности да може како хоће, он поступа тачно по тој законитости, а отступа од те законитости само када то мора.

Некадашњи сељак је био и сточар и ратар; само неки више сточар, неки више ратар. Тежио је у првом реду да насеље заснује како би из насеља могао што подесније радити обе привреде. Али када су му главне ратарске површине и главне сточарске површине биле много удаљене једне од других, те због тога их није могао из једног насеља добро искоришћавати, насеље је заснивао на два места: у сеоском насељу за ратарску привреду, а на колибама за сточарску, обично летњу сточарску привреду. Али никад не може да потпуно раздвоји те своје главне привреде. Мало доцније често почиње и из колиба радити и о ратарству, о планинском ратарству. Из сеоског пак насеља ради и о сточарству још од заснивања насеља. Ту му је главно насеље и њега заснива за обе своје главне привреде. Сеоско се насеље заснива на додирној линији главних привредних површина, ратарских и сточарских, не само да би било близу и једнима и другима, него се тежило да се насељем буде на самој граници. Селу треба да су те привредне површине неизмешане, да стока са насеља не смета на ратарским површинама кад су усеви на њима, а да се и оне могу искоришћавати са насеља пашом, кад су пожњевене и покошене и да са насеља има увек слободан испуст на сточарске површине. Ако се насељеник превари у оцени места за насеље, он се премешта. То је бивало често све док има земље довољно да се може бирати. Што се сеоско насеље на сто и више година после заснивања цело премести не значи да се оно било засновало на месту. Оно се било засновало како је најбоље било могуће, него се нашло на месту после извесних промена у привреди и у распореду баштина. Премештањем свога насеља село се прилагођава тим променама. — Насељавање је процес — није један чин. Оно није само грађење куће и привредних зграда на неком месту него и разна крчења и стварања деоница радне земље на разним местима. Оно је и стварање привредних средишта за те деонице и привредних средишта за искоришћавање колективних земљишта. Оно је и укидање тих привредних средишта. Оно је и грађење зграда у тим средиштима, премештања тих зграда, па, доцније, редуцирања тих зграда и сконцентрисавање зграда на једном месту. Оно је и грађење комуникација према сеоском и својега распореду привредних површина и према променама у распореду тих површина и променама у привреди.

Како се сеоска насеља постављају према привредним површинама. — У неким селима су стална сеоска насеља распоређена само на оним привредним површинама које су жупније, а главна, летња, сточарска привреда организована је у режим „планине“, далеко од сеоског насеља, на колибама у планини. Лети, када је стока мно-

го више напољу него зими, она је у таквим селима углавном код колиба, у планини; око кућа је због тога у сеоском насељу лети мање простора потребно. Зими пак стока мање смета ратарској привреди, те јој не треба издвајати простор око кућа нарочито. Због тога су куће у таквим сеоским насељима сконцентрисаније него што би у таквим планинским областима иначе било, да нема режима „планине“. Режим „планине“ ствара и овако се насељава становништво у Црној Гори, Брдима, Горњој Херцеговини, Боки. Тамо су планине високе, те клима и терен у њима нису подесни за стално насеље. Због тога су на тим планинама, на којима су главне сточарске површине, насеља повремена, летња, а сталних насеља на њима скоро нема. Тако ствара режим „планине“ и тако се насељава и становништво у планинским областима источне, а нарочито југо-источне Србије, и у планинским областима западне Македоније. Оно се због тога још јаче сконцентрисава у својим сталним насељима на нижим привредним површинама у жупама испод планина. На планинским сточарским привредним површинама оно је само повремено — или појединачним летњим колибама, или планине искоришћава колективним бачијањем. Ово је становништво мало више стариначко. Ако је ново, оно је дошло из ратарских области. Не пење се сталним насељима на онолике висине на колике се пење становништво досељено из западних планинских области, које је и у матичним областима било више сточарско. Изузетак чине нека мијачка села у западној Македонији и нека села горанска (Гора призренска), која су се својим сталним груписаним насељима попела врло високо на планинске сточарске привредне површине. Она ратарског земљишта имају врло мало а сточарска им је привреда много важнија од ратарства.

Становништво скорашње најчешће нема режима „планине“ ни у областима планинским. Оно се обично распоредило својим сталним насељима по свима привредним површинама — и планинским и жупским, ратарским и сточарским. Оно становништво које се досељава из нижих области било је тако насељено и у матичним областима. Али становништво које се досељава из високих, планинских, области, западних и јужних, скоро све је у својим матичним областима имало режим „планине“, те је својим сталним насељима било распоређено само на привредним површинама жупским, више ратарским. У највећем делу нових области, у које се то становништво насељава, нема велике ни висинске ни климатске разлике између планина и жупа испод њих, те нема ни привредних површина, на којима не могу бити стална сеоска насеља. У тим планинама може да се развије и ратарство. Због тога се становништво распореди својим сталним насељима по свима привредним површинама. Зато се и насељава разређеније него што би се насељавало, да стална насеља заснива само на нижим, жупским, земљиштима. У већини области у које се усељава чак и у равницама, и ово становништво великим делом заснива осим кућа у сталном сеоском

насељу још и друга, сточарска, привредна средишта на колибама. Али не издваја заједнички, сеоски, један део сеоског земљишта у режим „планине“. Доцније тих других привредних средишта постепено нестаје. У Старом Влаху и у високој Шумадији и то је становништво често заснивало режим „планине“ и насељавало се сталним насељима у жупним деловима сеоског земљишта цело, а у планинским деловима имало само колибе. Али ни режим „планине“ ни летња насеља на планини није добро организовало, те се он није одржао за дуго у овим областима. У источнима јесте. И у даљем развијању остане да су становништву, и сточарском и ратарском, које има израђен режим „планине“, стална насеља сконцентрисанија, јер су само на нижим привредним површинама. Ако су му сеоска насеља негруписана, она су згуснутија него негруписана сеоска насеља оних села која немају режима „планине“.

Правило је да се сеоска насеља заснивају на ивици између неједнаких привредних површина, обично на ивици између ратарских и сточарских привредних површина. И она сеоска насеља, која су сада у средини ратарских земљишта, била су заснована на додирним линијама између ратарских и сточарских земљишта, па су се доцнијим претварањима сточарских привредних површина у ратарске нашла у средини ратарског земљишта. Захватајући за ратарство један по један део сточарског земљишта село створи потесе ратарских земљишта често пута неједнако удаљене од сеоског насеља. Тиме се сеоско насеље нађе и далеко од средокраће међу потесима. Буде да је сеоско насеље сасвим далеко од своје главне привредне површине и због тога што је намерно било засновано далеко од лушке земље. У та времена лушка земља није нека важна привредна површина. И сеоски атари се омеђавају не рачунајући на лушку земљу. Доцније лушка земља постане најбоља и најскупља земља. Пошто се она почне радити, сеоско насеље се нађе удаљено од своје најважније привредне површине. — Ни при првом заснивању сеоског насеља не привлаче подједнако сточарске површине и ратарске површине. Према ратарским разлозима се ипак нешто више него према сточарским опредељује у коме ће се сектору сеоског атара засновати сеоско насеље. Ако се пак сеоско насеље премешта цело на друго место, онда то бива из разлога само ратарских, ако не делују узроци који нису привредни као, на пример, несигурност. Када се према ратарским разлозима избере сектор сеоског атара на који ће се населити, или на који ће се преместити, онда тек дођу на ред и потребе сточарске привреде: гледа се да се у томе сектору избере место, које је подесно и за сточарство на паши и брсту. Према сточарским разлозима (али и ту врло често и према ратарским) бира се и место за она друга привредна средишта. Али се ипак сеоско насеље не заснива усред поља сем у врло широким равницама, где друкчије и не може да се постави. — Ако је сеоско насеље било друкчије постављено при заснивању, морало је за то имати неког нарочитог узрока: или због тога што

се није само и спонтано насељавало, или због аграрног режима, или због несигурности.

Сеоско насеље, и кад је добро груписано, захвата прилично простора. Због тога је често тешко засновати га како се тежи — поставити га на линију између неједнаких привредних површина. На линију, на којој се додирују оне привредне површине које су тада од највећег привредног значаја. У тежњи да своје насеље постави тако, село га заснива углавном на ове начине: а) на рубу између косе и равнице; б) у венцу насеља око какве котлине; в) у потоку; г) у равницама. Ова и друга, ређа, постављања сеоских насеља само су разни начини исте тежње, да се оно постави на додиру неједнаких привредних површина.

а) Сеоско насеље се заснива на рубу између коса и долина свуда где коса уопште има. Обично мало изнад црте на којој се коса додирује са равницом. Чак и у областима крша, у којима су воде ретке, те привлаче сеоско насеље, ипак се оно због саме воде неће много удаљити од косе. Ако је подножје коса сасвим стрмо, онда се сеоска насеља не прибијају уза стрмен него се заснују у оближњем потоку. То у областима у којима није тешко наћи боље место. У далматинском пак кршу, па и у црногорском и херцеговачком, сеоско насеље се прибије и уза стрме стене. То су ипак неке сточарске привредне површине. Спролећа и сјесени, а и зими кад су лепши дани, стока и ту нађе хране, а лети таква села обично отерају стоку негде у планину, или даду на испашу селима у планини. Насеља се често заснивају и на горњем делу какве ниже површи, или у коси самој, ако није много стрма. На тај начин је сеоско насеље на средокраћи неједнаких привредних површина и може да буде привредно средиште за све сељакове привреде. Негруписана сеоска насеља се низом кућа постављају рубом косе тако да је радна земља испод кућа, а сточни испуст изнад кућа. И груписана сеоска насеља имају понешто кућа ван груписаног сеоског насеља, поредних испод коса. Изнад кућа се захвата за ливаду и забране, па се после и то претвори у радну земљу. Један од најбоље очуваних таквих старих распореда кућа и баштина сачуван је у Горњим Пољима (Колашин у Црној Гори). (Испитивања Богдана Шарановића.) — Сем нешто мало кућа са оба краја сеоског насеља, оне су све у низу. Згушњавања кућа је било, али су се нове куће подизале у истом низу између ранијих кућа. Баштине су се издужиле и изнад и испод кућа у непрекинутим тракама, широким понекад само по десетак а дугим по двеста и више метара. Горња Поља су тако заснована 1886; еволуција је била кратка, те се основни распоред није много променио. У селима у којима се такав потесни распоред баштина и кућа променио, променио се због тога што су се изнад и испод тога низа правиле куће одељака и породичних деобничара. Тиме се пореметио и додир са обе привредне површине. Али се врло често и сад може сазнати какав је

био распоред кућа. Обично је био овако у једном низу. Изломљеном врло често, јер је изломљена и додирна линија између равнице и косе. Смер је оваквог распореда насеља и баштина био да се може са своје баштине као основице и даље захватати и крчити и изнад насеља и испод насеља. Али и да се преко свога земљишта има веза са разним својим радним земљиштима и са сточарским привредним површинама и својим и заједничким. Даље: да се своје баштине имају што боље комасиране. Да се има баштина „у једну бразду“ постаје, због увођења машинског рада, у новије време још потребније него што је раније било.

Кад се сеоска насеља с јужне стране испод Крндије и Папука у Славонији и њихових огранака посматрају поиздаље, тако да се има добар преглед и да се може створити општи утисак, види се јасно како су сеоска насеља постављена цртом између коса и долина. Врло често у два низа кућа. Горњи гушћи, са бољим кућама; доњи ређи и са горим кућама. У томе су доњем низу великим делом одељци и новија домаћинства. У источном делу ове области косе су изнад сеоских насеља мало повише. Кад су сеоска насеља заснивана у тим су косама биле сточарске површине, те је свако појединачно насеље тежило да има додир с тим сточарским површинама. Због тога су се постављала у низовима поред коса. Када, идући на запад, настану косе ниже, сеоска насеља све су мање у низовима него су у повећим групама; ту ни она сеоска насеља, која су сасвим уз косе, нису распоређена у низове, него су у групама кућа. Ово је због тога што су те косе сасвим ниске, па су биле ратарске површине још спочетка. Села су распоређивала своја породична насеља без неке јаче изражене тежње да свако породично насеље има додира и са земљиштем у косама, јер је и по косама и по равници испод коса радно земљиште. У оним пак сеоским насељима која су на дну попречних ужих долина, где се те долине спуштају у славонску равницу, куће су главнином груписане негде око ушћа те попречне долине, а мањи делови сеоског насеља распоређени славонском равницом, испод коса, у низовима непрекиданим или у мањим групама. Мање у групама него у низовима. Где равница поред Саве није сасвим широка, ту сеоских насеља средином равнице и нема — сва су поред коса. Где је земљиште заталасано сасвим благо, са узвишлицама до десет-двадесет метара, без обронака, а са земљиштем по квалитету уједначеним, ту су сеоска насеља распоређена иза таквог земљишта а уз оне више косе у позадини, тако да су им на том благо заталасаном земљишту радне деонице а у косама биле сточарске привредне површине. Да се куће поредају у два низа има и поред мора. Низ кућа изнад благих а испод стрмих страна, а други низ кућа поред мора. У горњем су реду куће гушће, а има и група кућа. У доњем реду мање густо, постављене појединачно. Између та два реда кућа појас радне земље. Горњем низу кућа су радне земље испод кућа а сточарске површине изнад; доњем низу кућа

су радне земље изнад кућа а испод кућа им је море, које је такође у неку руку привредна површина. Типичан је овакав распоред насеља изнад луке у Грузији код Дубровника.

б) Ако су, у областима крша, радне земље у неком пољуцу, село се својим насељима распореди у венцу око пољаца. Ако стране изнад тога венца кућа нису много стрме, онда изнад тога венца има и други, концентрични, венац кућа, подигнутих испод стрмих страна у којима више не може бити радне земље. Ови су округли низови насеља поремећени, ако се неко ребро косе протеже дубоко у ове кругове. Онда се с једне и с друге стране те косе групише део кућа који је тој коси ближи. На тај начин је један део сеоског насеља у округластом низу око поља, а други део у издуженим низовима с једне и с друге стране коса. Типично је такво насеље у Жупи Дубровачкој. У планинским крајевима и ван области крша има таквих насеља, постављених у венцу испод коса а око неке површи. Таква су, на пример, Кремна ужича.

в) Сеоска насеља су често заснивана у долинама потока, ако долине нису сасвим пусте и стране изнад долина много окомите. Сеоско насеље је и ту на додирној линији неједнаких привредних површина. Многа сеоска насеља и остану тако, нарочито ако поток на изласку у равницу насипа велике просторије земљишта шљунком и песком, те се сеоско насеље доцније, када се развије, не може да преноси на дно долине потока, на уток потока у равницу. Сеоско насеље се обично и не заснива на таквом месту него мало повучено уз поток. Типична су таква поточка сеоска насеља у Доњим Васојевићима и муслиманска сеоска насеља у Босни и Санџаку. Некада их је било доста и у Шумадији. Ова су сеоска насеља прилично груписана. Како се иде низ долину, сеоско насеље је све шире. Линија потока је добра основица свих комуникација и у сеоском насељу и у атару. Главнина кућа је у једној протегнутој улици. Оваквим распоредом сеоско насеље има добру везу са косама с обе наспрамне стране, те има и пашу и гору с обе стране. Пошто наспрамне косе морају бити неједнако изложене сунцу, то дају услове за оне разне крупније и ситније сеоске привреде, од којих неким треба усунчито место а некима осојно. Тако положена сеоска насеља су заклоњена од ветрова и ближе су води. Или имају бољу могућност да ископају бунаре. Земљишта у самој долини потока мање су и плавна. Обично се таква сеоска насеља шире више низ поток до места где се долина потока спушта у равницу, али ипак остану у долини потока. Или се цела преместе низ поток. Или се, што је било нарочито често у Шумадији, издижу у заравни ниских коса око потока.

Типичан су пример таквих сеоских насеља и нижа заглавска сеоска насеља (Горњи Тимок). Она су се осула скоро сва низ потоке. Како се иде низ долинице потока, свако је све шире. Испод њих су поља поред Тимока. Између сеоских насеља су косе и ниске заравни. На њима виногради, омање шуме и воћњаци, који дају пре-

делу прилично зеленила. И у сеоским насељима самим пуно зеленила: воће а поред потока тополе и врбе. Груписана су, али тако да су дворишта ипак прилично пространа — пространија него насеља, која нису у потоцима. Ова су сеоска насеља била груписана и на местима на којима су раније била. Народна традиција тако каже, а по селиштима се још и данас може познати да је тако било. Обично су протегнута у једну улицу, те из дворишта имају непосредну везу са земљиштем на косама око потока. Ове долинице нису сасвим уске, нити су стране над њима окомите ни високе. Обале кроз сеоска насеља су тврде; потоци засипају песком и шљунком земљишта око себе тек испод сеоских насеља у пољима. Због тога свега сеоска насеља могу бити овако како су — на самим обалама потока. Постављена су тако повољно да додирују привредна земљишта на косама а нису далеко ни од оних у тимочној равници. У средиштима су подесним за све главне привредне радове. Пошто су сва у долинама потока, то имају косе на обе наспрамне стране — што је још повољније.

Друкчије утичу на постављање сеоских насеља потоци и реке који носе песак и шљунак и одроњавају земљиште, а друкчије мирни потоци и речице. Често пута би земљиште на месту где се поток спушта у равницу било по свему најбоље за сеоско насеље, али се насеље ту не поставља, јер то земљиште поток засипа шљунком и песком. На мирном потоку је сеоско насеље обично на таквом месту. Тако су, на пример, постављена сеоска насеља на поточима и речицама који теку попречним долинама на југ у правцу славонске равнице. Косе, из којих извиру и кроз које теку, немају дубоке позадине, те су ти потоци и речице кратки и воде им нејаке. Где су пак косе окомите, пошумљене су. Ове речице и потоци не доносе у равницу песак и шљунак, нити праве вододерине. Из даљине се и не познаје куда су им корита кроз равницу. На додиру са широком славонском равницом и те су попречне долине мало подшире. Сеоска насеља су обично на тим местима — цела или већим својим делом. Делови насеља који су ван те груписане главнине, распоређени су рубом равнице, у низовима поред коса, али је сретсело негде на дну оне попречне долине, обично на мало уздигнутијем земљишту, с једне или с друге стране. Ту је и црква и око ње мало гушћа група кућа.

Слично је и у селима испод Биокова у средњој Далмацији. Тамо потоци теку кроз тврдо земљиште те не засипају обале. Због тога се насељем не бежи од обала. Онолико земљишта колико вода ипак одрони, она и пронесе, па га сложи на ушћу потока у делте. Корита не запушава, јер су јаче нагнута. Старе делте су велике и нагнуте. Стабилизовале су се и кроз њих су корита потока сасвим удубљена. На таквим великим и старим делтама има и целих сеоских насеља. Земљиште је нестабилно и корита запушена и издигнута изнад околних земљишта само у делтама које су новије и које су у доњем току потока. У тим новим делтама насеља нема. Има

много доваљаног камења. Има маслина и лозе, али сада врло често напуштених и зараслих у шљунак. — И у оним областима, у којима се сада не подижу ни појединачна насеља близу потока и речица, некада су се подизала чак и цела сеоска насеља док су косе око тих долина биле пошумљене. Корита су онда била удубљена и воде су проносиле онолико материјала колико су одроњавале. Откако је гора исечена, потоци одроњавају много материјала, па не могу да га пронесу, него њиме загуше своја корита кад надођу. Пошто им корита постану узвишенија од околног земљишта, не може се спречити да се широко разливају и разносе песак, шљунак и камен. Због тога се више не подижу насеља поред тих потока и речица, а ранија насеља се све више склањају са обала и из целих делта. Тако је у свима нашим областима, сем оних које су у кршу и у широким равницама. У Хрватском Загорју и Пригорју нешто мало мање, иако је земљиште и тамо меко. Тамо је гора око потока и речица на јаче нагнутим земљиштима мало мање исечена.

г) И када у широкој долини заснива своје насеље, ако се икако може сељак га неће поставити усред ратарског земљишта, па ређе и у средиште сточарских привредних површина. Насеља поставља с једне или с друге стране такве долине, било да су груписана, било да нису. У средњем и горњем току Тимока тако поставља груписана сеоска насеља, а у средњем и горњем току Уне тако поставља разређене низове кућа. Само у уским долинама, око малих вода, село је и сеоско насеље и с једне и с друге стране воде. Ако је долина нешто шира а вода нешто већа, село је с једне стране воде, с друге стране је друго село. Ако стране изнад таквих села нису окомите, насеља су често распоређена у низовима кућа. У оваквим долинама границе атара су реком, па ма на тај начин атари села, која су с једне и с друге стране реке напремасе, били врло неједнаки по пространству. Што ће му атар бити већи или мањи за село онда није било много важно, јер је земље било обилато. Границе атара међу наспрамним селима постављале су се сточарском употребом земљишта поред река, а река је била препона сточарском искоришћавању земљишта с друге стране. Лугови поред река били су сточарско земљиште и то мање важно сточарско земљиште. Ако је пак равница сасвим широка, те села, која су унутра у равници, не могу да измакну своја насеља под косе, онда се сеоско насеље заснивало тако, да му лушко земљиште, поред реке, буде сточарско земљиште, а више, оцедитије, земљиште ратарско. На тај начин је и тако сеоско насеље тежило да буде на додирној црти између ратарских и сточарских привредних површина. Тако су била заснована сва она насеља равничарских села која су близу река.

Ово су углавном правила, по којима се заснива село као насеље. Ако је друкчије, обично се у историји насељавања села може наћи разјашњење зашто је друкчије. На пример село Засад у Ибру постављено је у косама, издигнутије него што би по правилу било. Али је и оно било некада подну коса. Воде су спалакале зем-

љишта око кућа; људи су напуштали оплићала земљишта и пели се насељем уз косе. Сада је цело сеоско насеље високо у косама, а земљишта која су била око некадашњих кућа сада се не раде. (По испитивањима Милорада Милошевића.) — Има и подизања села и сеоског насеља на „планину“ — где су биле колибе (станови), и то у крајевима, где су остала сеоска насеља смештена у жупним деловима привредних површина. На пример Цецуни у Васојевићима, па и села у Језерима у црногорској Херцеговини. Али су у овим случајевима стара сеоска насеља остала где су и била, а већина становништва остала на старевини. — Има — иако ретко — сеоских насеља која су се израдила према друму. С једне и с друге стране друма куће, а за кућама дворишта, па окућнице. Кућа није на средишту имања него на оном крају на коме је друм. Таквих сеоских насеља има у Војводини и Славонији. У тим равницама насути друм је једини пут проходан у свако доба године. Други се путеви сви често раскаљају толико да су скоро непроходни. У Метохији има таквих колонистичких сеоских насеља. Она су се тако заснивала још и због осигурања пута.

У Хрватском Загорју куће у сеоским насељима великим делом нису постављене по овим правилима. Оне су расејане по свему атару: и под косом, и уз косу гребеном, и по среди косе, и подну потока, и на малим заравнима. Свукуда. Земљиште је јако разуђено, а највиша места мало су што виша од најнижих. Због густе насеоности загорска су имања сасвим мала, те скоро нема места на коме се не може наћи простора довољно да се постави бар једно породично насеље и да се око њега организује једно мало имање. Сва им је ораница обично око куће, а виногради и шуме су скоро свакоме имању издвојени и постављени једно уз друго у великим земљишним комплексима, целоме селу на по једном месту. На другоме месту, опет у тако великим земљишним комплексима, издвојене су им и ливаде. То је правило и у оним селима у којима за сеоско насеље нема неког другог иоле јасно обележеног правила како су постављена. Али се осети да су и у Загорју сеоска насеља постављена по правилу које важи за друге области одмах чим се наступи у какву речну долину, широку макар коју стотину метара: куће су постављене мало размакнуто једна од друге у низовима на рубу долине и коса с обе стране. Тако је на пример у долини Велике Хорватске у Клањечком котару.

Осовина сеоског насеља. — Врло често има средишња црта, главна осовина, сеоског насеља. Она је подножјем неке косе, или потоком, или је упоредна с обалом реке, или језера, или мора. Због те осовине је, док су постојали потеси као економске организације, било често да су у целом сеоском насељу биле двоје вратнице на које се излазило у атар — с једне и с друге стране те осовинске црте. По тој црти је главна комуникација у сеоском насељу. И сретсело је на тој црти. — Око те црте се сеоско насеље организује.

„Крајеви“ сеоског насеља имају сваки такву своју посебну средишњу црту ако су мало повећи. Где су „крајеви“ распоређени по потоцима, сваки има ту осовинску црту својим током. Сеоско насеље као целина тада, спочетка, нема је јасно изражену, јер је сваки „крај“ скоро посебно израђивао свој распоред баштина, нарочито ораница, и свој распоред насеља. Главна саобраћајница која сада везује „крајеве“ тек се доцније утврдила и добро израдила. Ако је она испод „крајева“, на њу се сви „крајеви“ током времена наслањају све више. Та садашња саобраћајница у раније време није сеоске „крајеве“ ни додиривала док су били поврху својих потока. Они су тада стајали у вези путевима преко коса. Оваква садашња главна саобраћајница израдила се када су се „крајеви“ сеоског насеља проширили низ поток до ње, или се цели преместили ближе ушћу потока; када се распоред њихових баштина помешао доцније искрченим баштинама на ушћима потока; када се израдило сретсело заједничко за све „крајеве“ — нарочито ако је оно у равници, поред каквог пута. Ово се јасно може запазити на пример у многим селима јужно од Београда.

Да се породична насеља заснивају по тој осовинској црти, тежи се и пре него што се почну оријентисати према улици. По тој осовинској црти се и улице оријентишу при своме стварању. Ова је црта негде око границе између неједнаких главних привредних површина. Сеоско насеље се и даље развија према тој црти. Средњи, новији, део Вишњице (код Београда), на пример, израђивао се на тој црти која је паралелна са Дунавом али није поред Дунава. Куће су постављане на толику даљину од Дунава како могу имати вртове испод себе, према Дунаву. Кад су постављене све куће које су се на ту црту могле поставити, нове куће су подизане изнад ових, по црти упоредној с овом главном осовином. (По испитивањима Мире Бален.) Ако је сеоско насеље сасвим велико, онда је најстарији део насеља израђен по таквој природној црти у главну улицу, а остале се улице израђују са наслоном на ту осовину.

Упоредо са заснивањем сеоског насеља заснива се и сеоски атар. — Заснива се језгро сеоског атара; око тога језгра ће се атар тек постепено стварати и израђивати и организовањем приватних имања сељана и уобличавањем колективних земљишних својина. Али ће се и приватна имања сељана заснивати и за дуго времена даље израђивати само у границама атара свога села. Колективне пак сеоске земљишне својине село уопште не израђује ван граница свога атара. Сеоско насеље, сеоски атар, приватна имања сељана, сеоска колективна земљишта заснивају се и за дуго времена израђују упоредо и заједно. Једна је од основних тежња при организовању приватног имања да се оно састави од свих врста привредног земљишта којих у атару има. Где се таква имања могу саставити на малом простору, ту се захватицама не иде на даљину: атар се због тога заснива мали, а тиме унапред одређује да ће и

сеоско насеље бити мало. Кад су сви остали услови једнаки, мали је атар и мало сеоско насеље подесније за организовање радова, него велики атар и велико сеоско насеље, те не постоји нека нарочита тежња за великим атаром или за великим сеоским насељем. Када се сеоски атар даде уобличити као таква комплементарна целина од земљишта блиских, она се тако и уобличава и онда нема великих атара и великих сеоских насеља каква морају да буду у крајевима у којима, да би се уобличила таква комплементарна привредна целина, морају да се захватају деонице много удаљене једна од друге.

У пределима нижим, заталасаним, са земљиштем разуђеним. атари су обично мали. Типичан је у томе Темнић. Ту је било могуће привредно комплетирати имања на малом простору. Где то није могуће, као на пример у планинским и полупланинским селима Горњег Тимока, онде се захватињама иде на веће удаљености и тако се праве велики сеоски атари. Праве и сеоска насеља већа него што би иначе на таквом земљишту била. Да у Војводини атари и сеоска насеља буду велики много је утицала државна власт. Али су села и морала бити заснивана са великим атарима, што значи са великим сеоским насељима, јер је свакоме појединцу требало и деоница на вишим и деоница на нижим земљиштима, и деоница са земљиштем више хумусним и деоница са песковитијим земљиштем. Таква различна земљишта обично се не могу у тим равницама саставити на малом растојању. Тиме се већ одређује да и атари буду велики и сеоска насеља велика. У овим је првим потесним захватањима и почетак заснивања потесног распореда баштина, а у потесном распореду баштина узрок је тежње села за груписаним сеоским насељем.

Временом нестаје могућности да се сеоско насеље шири како је најподесније. — У време заснивања сеоског насеља па још прилично задуго има се могућности да се оно постави на месту најподеснијем, на месту које је средиште ондашње привреде; да се породична насеља у њему заснују удаљена једно од другог, колико је то онда најподесније; да се нове куће које подижу деобничари или нови насељеници, не морају ни примичати једна другој онолико близу колико то смета, ни издвајати на самштину. Простора је довољно и да се сеоско насеље развија како је најзгодније, и да се преуређује ако постане потребно да се преуреди. Када нестане обила слободног земљишта око кућа, када се ратарство унутра у првим захватињама и око њих већ толико развије и превлада над пашним сточарством, деобничарима тада тек и престане бити потребно да куће подижу онолико удаљене једну од друге колико су то чинили први насељеници. Престане им бити незгодно да мало јаче згушњавају насеља. Ако се негде насеље око матичне куће згусне више него што је и за нове начине привреде подесно, деобничари још имају довољно могућности да своја насеља подижу негде даље, где им је згодније. Има се могућности и да се сеоска насеља згуш-

њавају онако како постаје потребно и да се престане згушњавати када насеља постану гушћа него што је потребно. Има се могућности и да се преместе сеоска насеља, и да се за сваку промену у густини сеоског насеља преуреде и сеоске комуникације. Насеље тада још није постало сметња преудешавању распореда баштина и његовом бољем прилагођавању новим привредним потребама. Сеоско насеље још не смета привредним променама, него може да се прилагођава њима и својим местом и целом својом организацијом. Може да постаје гушће или разређеније. Како затреба. Тада има утрину довољно по којима може прилично слободно да се насељем распоређује и село и појединац. Може да утрином накнади и радно земљиште које заузме насељем. Ни инвестиције не сметају много да се насеље премешта. Зграде су просте и јевтине, привредних зграда и нема много, ограда још нема ни око дворишта ни других. Нема још ни воћњака уз куће који би везивали насеље да остане на месту на коме је. Још нису ни бунари израђени, нити путеви, који би сеоско насеље јаче везивали за место на коме је.

Ни у доцнија времена није никада слабија тежња да се насеље постави како најбоље одговара привредним потребама, него што је била при заснивању насеља. Све док је више сточар насељенику је лакше него ратару ако му кућа није на подесном месту, само ако има довољно слободног земљишта, те има добар прогон кроз радна земљишта своја и туђа, да може стоком да се креће. Али кад ојача ратарство, сељаку, више због сточарства него због ратарства, треба да му је кућа на месту приступачном и не много удаљеном ни од које његове деонице радног земљишта, нити од колективног пашњака. Тада често и привредна средокраћа престане бити на месту, на коме је насеље било постављено. Створе се нове, привредно важне, ратарске површине које уопште нису биле ни уведене у привреду када је насеље било постављано, или су биле привредно безначајне. Када је бирано место на коме је насеље заснивано те привредне површине нису ни узимане у рачун, те су оне доцније постале насељу снеруке. У привредно средиште се сконцентрисава сва привреда: сви депозити, сва стока. Израђује се више зграда у њему, а земљиште око кућа се деобама исцепкало, отешњало, те нема места да се у кућњем дворишту израђује онако привредно средиште какво треба.

Током времена и село и појединац све мање имају могућности да коригују густину сеоског насеља. Или да га преместе. Деобничари имају много мање могућности да насеља заснивају ван земљишног комплекса на коме им је предак своје насеље засновао: нема места подесног да је слободно, а и село брани да се нова насеља заснивају у средини сеоске радне земље. С друге стране, у ономе земљишном комплексу где је предак засновао насеље нема места где се ново породично насеље може утиснути међу стара а да им не смета и да она њему не сметају. Село као целина још мање има могућности да се насељем разреди. Или да своје насеље, ако

му је негрупписано, згусне и групише. Или да се премести својим насељем. Нема где. Када због стварања нових привредних површина, или због великог пораста значаја неких привредних површина, или због великог падања њиховог значаја, сеоско насеље престане бити у привредном средишту, село не може више да прекроји распоред баштина тако да му привредна средокраћа буде негде око оног места где му је сеоско насеље; не може ни да распоред баштина прекроји тако како ће на другом неком месту створити подесну привредну средокраћу а не може ни располагати тим местом да би на њ преместило своје насеље. Облици насеља се шчврсну, не могу лако да се пределују, престану бити пластични. Тада даље развијање сеоског насеља не може онолико колико је на почетку могло да иде по логици привредних потреба и не може онолико колико је раније могло да се развија по линијама, по којима је било засновано. Привредне потребе по којима се оријентисало где ће сеоска насеља бити заснована мењају се. Када се потпуно пређе на стајско сточарство престане потреба да сеоско насеље буде на додиру сточарских и ратарских површина. Појављују се и нове потребе привредне и друштвене, према којима треба да се мења и положај целог сеоског насеља и положај појединих породичних насеља. Али село много теже може да положај целог сеоског насеља мења према тим потребама. Тако и појединачна домаћинства. — И цело сеоско насеље и породична насеља постала су много јаче везана за места на којима су.

Сретен В. Вукосављевић

КАРАКТЕРИСТИКЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ У ПЕРИОДУ ПРВОГ УСТАНКА*

Питање: да ли је у периоду Првог устанка постојала српска држава и (ако је постојала) каквог је карактера била, — није се расправљало па чак ни постављало у досадашњој нашој историској и историско-правној литератури.

Нико од ранијих аутора који су писали о Првом устанку, колико је нама познато, није изречно тврдио да за време Устанка није постојала држава и државна власт. Па ипак готово сви историчари стављају редовно почетак српске буржоаске државе у касније време, најчешће у време прве владе кнеза Милоша. Тек „хатишерифом и бератом од 1830 године — писао је, например, Михаило Гавриловић — Србија је... ушла у ред држава“ (*Из нове српске историје*, изд. СКЗ, 51). Или Д. Данић: „Све до 1830 г. београдски пашалук није био ништа друго до једна побуњеничка област...“ (*Развитак административног судства*, 5), итд.

* Реферат прочитан на I Конгресу историчара ФНРЈ у Београду 5 маја 1954.